

Marko Babić

KRIŽ U LITURGIJI I UMJETNOSTI

73

Služba Božja 1105.

UVOD

Znak križa kao liturgijska kretnja i njegov grafički simbol spada u najčešće upotrebljavan i veoma prepoznatljiv kršćanski znak. I danas znak križa ima snagu javnoga predstavljanja, prepoznavanja i diferenciranja među nositeljima kao i svaka druga značka. Križ spada u grupu obilježja određenih kategorija ljudi kao što je polumjesec oznaka za islam, šestokraka Davidova zvijezda za Židove, srp i čekić za komunizam i slično. Križ je u različitim varijacijama tijesno povezan s obredima svih kršćanskih sakramenata i sakramentalna, ali i obilježje specifična svjetonazora i određene duhovnosti koja otuda proizlazi.

Otajstvo Kristova križa spada u temelje kršćanske vjere. Zbog toga je i znak križa predmet štovanja kod kršćana kroz čitavu liturgijsku godinu a osobito u Velikom tjednu. Zbog tolike važnosti, poneki kršćani misle kako je i grafički prikaz križa kršćanski izum. A grafički znak križa kršćani nisu izmislili nego preuzeli iz kulture u kojoj su nastali posredstvom starozavjetnog proroka Ezekijela u čijem su znaku pravih Božjih štovatelja prepoznali najavu Kristova znaka spašenih. Ipak, treba istaknuti da kršćani ne štuju bilo koji križ nego točno određeno drvo križa, i znak koji to predočava, na kojemu je njihov Vođa i Učitelj bio raspet i umro. Zbog toga i grafički znak križa kod kršćana može se tumačiti samo u duhu kršćanske vjere i onda kada kršćani koriste grafičke znakove križa koji vuku korijene iz daleke prošlosti prije nastanka kršćanstva.

Križ kao znak i sadržaj duhovnosti koja iz toga proizlazi duboko je ukorijenjen u hrvatsko narodno biće. Tome je zasigurno

uzrok u kolektivnom pamćenju gorkih i krvavih povijesnih doživljaja koji se lako povezuju sa svim onim što križ simbolizira. Svoj su doprinos tome obilato dali i franjevci koji su bili česti duhovni vođe i propovjednici odgojeni na specifičnoj franjevačkoj duhovnosti u čijoj je sredini križ Kristov.

Kao prilog proširenju kulturnih i vjernih vidokruga, u liturgijskom vremenu kad je znak Kristova križa u središtu bogoslužja i askeze, donosimo kratak pregled postanka i razvoja znaka križa kao liturgijske kretnje i ikonografskog znaka.

Znak osporavan

Za vrijeme Isusova prikazanja u Hramu, Starac Šimun je u Duhu prorekao da će dijete Isus postati "*semeion antilegumenon* = znak osporavan", ili "znak kojemu će se protiviti", kako bi radije to prerekli neki prevoditelji Svetoga pisma. U tom dječaćiću koji je "*postavljen na propast i uzdignuće mnogima u Izraelu i za znak osporavan*", koji će i svojoj majci Mariji postati "*mač što će joj probosti dušu*", kršćani u vjeri prepoznaju proslavljenoga božanskog Kyriosa koji je na uzvišeno božansko dostojanstvo dospio preko mučila križa na Golgoti.

Otada Isusov križni put gorke patnje i okrutne smrti postaje putokaz do slave uskrsnuća od mrtvih. To je Isusov križni put ali i put njegovih sljedbenika, a stilizirani znak pobjedonosne muke i smrti postaje križ u različitim varijacijama. Budući da je kod vjernika i nevjernika znak križa nerazdvojiv od osobe Isusa Krista, i da znak križa neumoljivo asocira na Bogočovjeka Spasitelja, logično je da je i grafički znak križa postao, i ostao do dana današnjega, "*semeion antilegumenon* = znak osporavan". I današnji se ljudi prema križu svrstavaju u dvije skupine: prvima je to znak spašenih, drugima izazov na borbu i suprotstavljanje. Na 45. obljetnicu smrti bl. Alojzija Stepinca, kardinal Bozanić je u prigodnoj homiliji u zagrebačkoj prvostolnici rekao i ovo: "*Zar se može govoriti o stručnosti i objektivnosti kad se simbol križa želi izjednačiti i promatrati ga na istoj razini kao i simbole totalitarnih režima fašizma i komunizma?*"¹

¹ To je objavljeno u dnevnom tisku toga dana. Usp. *Slobodna Dalmacija*, 11. veljače 2005., str.64.

Znak križa je trajna oznaka nas kršćana ali i središte naše duhovnosti. Odnos prema križu je svojevrstan test kršćanske ozbiljnosti i vjerničke pravovjernosti. Osobito je to aktualno u Velikom tjednu što započinje nedjeljom Cvjetnicom, koja nosi službeni naziv Nedjelja Muke Kristove, a slavodobitno završava na Uskrs. Dolikuje da naše misli, želje i odluke ovih dana budu usredotočene na taj znak našega spasenja i otkupljenja. I to najprije kao sadržaj vjere, a potom i kao grafičko i umjetničko izražavanje neizreciva otajstva ljubavi Kristove.

Židovima sablazan, poganima ludost

75

Naši su stari stvorili divnu izreku: *“Bez križa nema puta u raj,”* a sv. Pavao je, nakon neuspjela pokušaja ublažavanja sablazni križa i retuširanja njegove oporosti kod prvoga susreta s europskim kopnom na Aeropagu, ostatak života dosljedno i bez ostatka proveo u navješćivanju Krista raspeta na križu ne osvrćući se nimalo što je to *“sablazan Židovima i ludost poganima”* (1 Kor 1,23). U grčko-rimskom svijetu u Isusovo doba križ je bio znak okrutne smrti ali i prezreni znak robova. Za Židove je mrtvo ljudsko tijelo bilo toliko “nečisto” da je i samo dodir mrtvacu onečišćavao. Zbog toga je za njih i pomisao kako bi im spasenje moglo doći preko mrtva čovjeka, a još uz to raspeta na križ, bila prava sablazan. A Grci su pod utjecajem platonskih ideja idealizirali spiritualnost čovjekova duha kome je tijelo samo tamnica i okovi koji sputavaju duh. Zbog toga po helenistima, tjelesna smrt i uskrsnuće tijela ne mogu biti spasonosni pa taman to bila smrt i uskrsnuće utjelovljenog božanskog Logosa. I kad je Pavao u prvom svom nastupu na europskom kopnu pokušao pridobiti naklonost heleniziranih Grka prikazujući im Isusa Krista kao Nepoznatog boga komu su oni napravili hram u svome gradu, sve je išlo dobro dok im Pavao nije počeo navješćivati Isusovu smrt i uskrsnuće od mrtvih. Tada su mu rekli: *“O tome ćemo te slušati drugi put!”* Otada Pavao mijenja taktiku naviještanja evanđelja. Udara “u sridu”, bez okolišanja: naviješta Krista raspetoga, pokopanoga i uskrsloga, ne obazirući se je li se to nekome dopada ili ne dopada.

I upravo u takvom židovsko-poganskom okruženju u kome *“Židovi znake ištu a Grci mudrost traže”* (1 Kor 1, 22), Pavao izravno i neumoljivo naviješta: *“Mi propovijedamo Kista raspetoga,*

sablazan za Židove, ludost za pogane, pozvanima pak - i Židovima i Grcima - Krista, Božju silu i Božju mudrost. Jer ludo Božje mudrije je od ljudi, i slabo Božje jače je od ljudi" (1 Kor 1,23-25).

"Nije učenik nad učiteljem" objavio nam je naš Gospodin i postavio ideal za sva vremena: "Tko hoće ići za mnom neka se odreče samoga sebe, neka uzme svoj križ i neka me slijedi" (Mt 16,24). To nasljedovanje od kršćana zahtijeva svakodnevno umiranje samome sebi, ali i svijetu u teološkom poimanju. Uključuje relativiziranje i kidanje prirodne navezanosti na stvari i osobe, a svjesno i svojevrijedno prihvaćanje stanja progonjenoga i neshvaćenoga ne isključujući ni mogućnost oduzimanja ovozemaljskog života. Vanjski znak takva opredjeljenja i življenja postaje Kristov križ, znak smrti ali i proslave nakon ovozemaljskoga života. Zbog toga je križ istovremeno i znak predujma nebeske proslave. I kao logičan slijed misli, križ postaje znak raspoznavanja i razvrstavanja istinski mudrih i ludih ljudi.

Opet nam je učitelj i voditelj sv. Pavao: "Mudrost navješćujemo među zrelima, ali ne mudrost ovoga svijeta, ni knezova ovoga svijeta koji propadaju, nego navješćujemo Mudrost Božju, u Otajstvu, sakrivenu; onu koju predodredi Bog prije vjekova za slavu našu, a koje nijedan od knezova ovoga svijeta nije upoznao. Jer, da su je upoznali, ne bi Gospodina slave razapeli" (1 Kor 2, 6-8). Slično govori i apostolski prvak Petar: "Krist je trpio za vas i ostavio vam primjer da idete stopama njegovim ... koji u tijelu svom grijeha naše ponese na drvo da umrijevši grijesima pravednosti živimo" (1 Pt 2,21-24).

Po vidljivome do nevidljivoga

Tako veliko i za kršćane temeljno otajstvo povezanosti s Kristovom mukom i smrću moralo se izraziti i obredno u bogoslužju i grafički u likovnom prikazu. Kolikogod je naš Gospodin predstavio idealno bogoslužje kao "klanjanje Bogu Ocu u duhu i istini", ipak ni on nije zanemario vidljivu stranu toga klanjanja Bogu. Čovjek je duša i tijelo pa mu i bogoslužje mora biti i duhovno i tjelesno. Zbog toga kršćanski obred slavljenja Boga i molitve za Božju pomoć uključuje i vidljivo očitovanje simboličkih molitvenih kretnja, znakovitih stvari i predmeta i specifičnih simbola. Preko tih vidljivih znakova mi komuniciramo s Bogom, preko Krista, u Duhu Svetomu. Jer, sv. Ivan nas uči da "Boga

nikad, nitko nije vidio, Jedinorođenac Bog koji je u krilu Očevu, on nam ga objavi" (Iv 1, 18). Zbog toga dok se nalazimo u ovoj "dolini suza", koristimo različite simbole i stilizirane znakove da bismo, barem donekle, "izrekli" neizrecivo otajstvo. Među takvim kršćanskim znakovima križ zauzima povlašteno mjesto.

Dosezi današnjih pozitivnih znanosti pomažu nam, ne samo opravdati liturgijsko iskustvo, nego ga bolje i ispravnije shvatiti i potpunije proživljavati. Osobito su za nas zanimljiva istraživanja suvremenih antropologa o važnosti simbola u procesu shvaćanja i utjecaja na svakodnevno djelovanje. Simboli igraju važnu ulogu u teološkom načinu govora i shvaćanju kršćanskih otajstava. Chenu o tome piše: "*Simbol nije samo izvanjski ukras otajstva niti usputna pouka. Simbol je sastavni dio komuniciranja otajstva. Tolika je dubina psihološke i ontološke uporabe obrednoga simbola u otajstvima.*"²

Zbog toga liturgijske obrede ne možemo promatrati izdvojeno od simbola i simboličkih radnja, nego kao nerazdvojnu cjelinu. Preko simbola i simboličkih radnja mi obredno izražavamo glavne trenutke života koji posredovanjem Crkve očituju Kristov spasenjski zahvat i našu tijesnu povezanost s tim zahvatom. I upravo na toj liniji današnji liturgičari pokušavaju shvatiti Caselovo intuitivno tumačenje misterija i memorije kao produžetak Kristova spasenjskog djelovanja. U tom okruženju promatramo i znak Kristova križa bilo pod vidom liturgijske kretnje, bilo grafičkog znaka.

Znak smrti i pobjede

Kad spomenemo križ, mi kršćani spontano pomislimo na znak Kristove muke i smrti. Zbog toga smo skloni pomisliti da je i stilizirani ikonografski znak izvorno kršćanskog podrijetla. A to nije, jer je grafički znak križa u različitim varijantama mnogo stariji od pojave kršćanstva. Istina je, također, da kršćanski znak križa kršćanima ne označava bilo koji križ, nego samo onaj na kome je Isus bio ponižavajuće raspet kao pobunjenik koji se tobože predstavljao kao "Kralj židovski". Ali kršćani su koristili različita grafička rješenja da vizualno predstave znak

² M. D. Chenu, *Anthropologie de la liturgie*, u: Aa.Vv., *La liturgie après Vat. II.*, Cerf, Paris 1967., str. 174.

Kristove muke i smrti i svoje povezanosti sa svim što iz toga proizlazi.

Istina je, također, da kršćani u definiranju znaka križa nisu išli za tim da jednostavno podsjećaju na događaj koji se dogodio na Golgoti, nego prvenstveno na značenje toga događaja što ga sv. Pavao opisuje ovako: *“Svidjelo se Bogu u njemu (Kristu) nastaniti svu Puninu i po njemu – uspostavivši mir krvlju križa njegova – izmiriti sa sobom sve, bilo na zemlji, bilo na nebesima”* (Kol 1, 19-20). Stilizirani znak križa to grafički prikazuje. Raspeto, koje uključuje drvo križa i mrtvo Isusovo tijelo koje visi raspeto na tom drvetu, je ikonografski prikaz scene Isusova razapinjanja i smrti a nije više znak ili simbol u smislu onoga što smo prije rekli.

Grafički izvor i varijacije

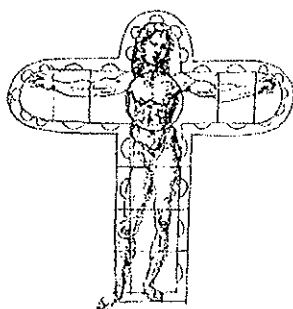
“Prođi gradom Jeruzalemom i znakom “tau” obilježi čela sviju koji tuguju zbog gnusoba što se u njemu čine... Pođite gradom i ubijajte bez milosrđa... ali na kome bude znak “tau” njega ne dirajte” (Ez 9,4-6). Taj Ezekijelov znak “tau” u stvari je zadnje slovo hebrejskog alefbeta koji se razvio iz kretsko-sinajskog slikovnog pisma koje je imalo 30 znakova. Znakovi su toga pisma bili tijesno povezani sa slikama od kojih su stilizirani i spojeni u redoslijed pripovijedali priču koja je sadržavala legendu o bogu, godišnjim dobima i tumačenju života i smrti. Pismo je bilo podsjetnik na slijed legende tipične za drevne poljoprivredne kulture u kojima antropomorfizirana priroda u slijedu izmjene godišnjih doba umire zimi i uskrisava u proljeće.

U iskonskom slikovnom pismu prvo je slovo A (alef) stilizirana slika rogova bika što predstavlja božanstvo, drugo je B (beth) stilizacija labirinta ili kuće. Potom slijede “gimel” – vladarska palica, “daleth” – graditeljski trokut itd. sve do posljednjega T (tau) što je reducirana slika osušena stabla što simbolizira smrt. Stilizirana legenda u 30 znakova pripovijeda o bogu koji stanuje u kući, svemu je gospodar i sve stvara. Na poslijetku je smrt simbolizirana znakom “tau”.

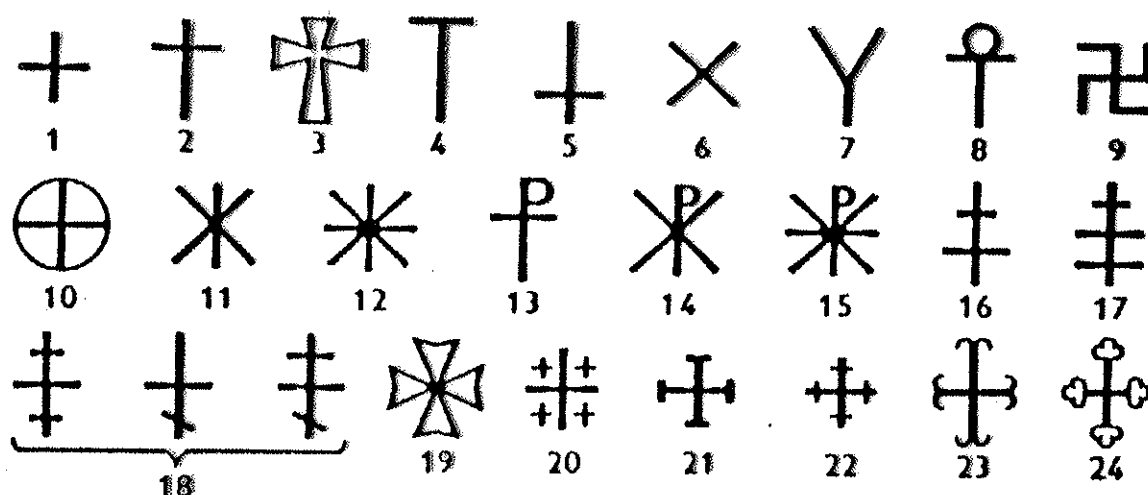
U vrijeme proroka Ezekijela, dakle prva polovica 6. stoljeća prije Krista, povezanost slikovnog i fonetskog pisma je bila puno jača nego u kasnijim epohama. Zbog toga su Ezekijelovi proročki znakovi prihvaćani i tumačeni u mesijanskom duhu. Prvi su kršćani u Ezekijelovu znaku “tau” lako otčitali najavu mesijan-

skog znaka Kristove muke i rado ga stavljali na svoje grobove, kućne pragove i predmete. Najnoviji znak Franjevačke mladeži (FRAMA) je stilizirani križ u obliku Ezekijelova znaka "tau".

Kršćani su u različitim epohama i na različitim dijelovima svijeta upotrebljavali raznolike znakove križa. Križeve su koristili za uzorak tlocrta svojih crkava od kojih su najpoznatije središnja i izdužena bazilika. Ovdje donosimo grafički prikaz najčešćih križeva prema obliku.

Proporcionalni odnos tlocrta crkve i čovjekova tijela (P. Cataneo, 1554)

1. *Grčki križ* (crux immissa) – jednake uspravna i poprečna os, model za središnji (kružni) model bazilike koja prevladava na istoku; 2. i 3. *Latinski križ* (crux oblongata) – uspravna os duža od poprečne, model za izduženi tip bazilike koja prevladava na zapadu; 4. *Tau križ* (crux commissa) – proročki znak spašenih, za njegovo širenje posebno zaslužni franjevci, nazivan i Antunov križ; 5. *Petrov križ* – prema legendi, Petar je zahtijevao da bude propet naglavačke jer se nije smatrao dostojnim biti raspet kao Gospodin Isus; 6. *Andrijin križ* – poznat kao suvremeni prometni znak, ali i kao Kristov monogram; 7. *Račva-sti križ* – prvotni oblik Andrijina križa; 8. *Egipatski križ* (crux

ansata) – predkršćanski znak nejasna značenja, vjerojatno simbol smrti i života, tj. osušena stabla i sunca, čovjeka i boga; 9. *Kukasti križ (svastika)* – predkršćanski simbol prisutan u najstarijim kulturama u Europi, Aziji, Africi i Americi, vjerojatno simbol izmjene godišnjih doba, sreće i nesreće; 10. *Okruženi križ (Sunčano kolo)* – simbol života, sunca, sreće; 11. – 15. *Križ kao monogram Kristov* – tj. početna slova imena Χριστός; 16.-18. Udvojeni križevi: 16. *Nadbiskupski*; 17. *Papinski*; 18. *Ruski križ* – kombinacija triju križeva na Golgoti; 19. *Malteški križ (ivanovci)*; 20. *Jeruzalemski križ (simbol Svete zemlje)* – znak pet rana Isusovih; 21. *Štakasti križ*; 22. *Ponovljeni križ*; 23. *Križ sidro* – simbol nade i utočišta u nevolji; 24. *Trolisni križ* – četverolisna djetelina, simbol sreće.

Križ kao liturgijska kretnja – križanje

Križanje je veoma česta liturgijska kretnja. Obavlja se rukom ili samo prstima, u znaku križa u obredima svih sakramenata i sakramentalna. Sv. Augustin veli: *“Znakom se križa posvećuje Tijelo Gospodinovo, blagoslivlje krsno vrelo, zareduju svećenici i drugi službenici, posvećuje se sve ono što se treba posvetiti zazivanjem Kristova imena.”*³ Tertulijan (+ oko 220.g.) svjedoči da je praksa obilježavanja znakom križa bila raširena i izvan liturgije: *“U svakom našem djelovanju obilježavamo se znakom križa: kad polazimo na put, kad izlazimo i ulazimo, kad se odijevamo, kad se peremo ili sjedamo za stol, kad idemo u postelju, kad sjedamo i kad se ustajemo.”*⁴ Isto tako, nešto poslije, za praksu na Istoku svjedoči sv. Ćiril Jeruzalemski: *“Mi nipošto ne smatramo da je sramota što ispovijedamo Raspetoga. Pouzdano se znamenuj prstima na čelu, i svugdje: kad jedeš kruh i piješ iz čaše, kad ulaziš i kad izlaziš, prije spavanja, za vrijeme spavanja i kad ustaješ, dok hodaš i dok se odmaraš.”*⁵ Običaj da kršćani čine znak križa bio je toliko ukorijenjen, da se čak i car Julijan Apostata, i nakon što je napustio kršćanstvo i ponovno uveo poganstvo, veoma često križao kada bi se našao u opasnosti.

Drugi nicejski sabor 787. uz izjavu o štovanju svetih slika navodi i odluku o opravdanosti postavljanja i štovanja znaka

³ AUGUSTIN, *Sermo CLXXX., de Tempore; Usp. Tractatus in Joann.*, 118, 5.

⁴ TERTULIAN, *De corona militis*, III., 80; PL I, 99.

⁵ ĆIRIL JERUZALEMSKI, *Kateheza* 13,36; PG 33,808).

križa: "...mi smo zaključili sa svom brižljivošću i savjesnošću da se u svete Božje crkve, na sveto posuđe i ruho, na zidove i ploče, na kuće i uz puteve postave kako likovi dragocjenog i životvornog križa tako i časne i svete slike, bilo da su one od boje, kamena ili nekoga drugoga prikladna materijala..."⁶

Svi navedeni tekstovi odnose se na mali znak križa koji je u to vrijeme jedini bio u uporabi a sastojao se u utiskivanju ("ucrtavanju") palcem znaka križa na čelu. Kasnije će se čelu pridodati i usne i prsi. Grci su tu kretnju nazivali σφραγισ, συμβόλον, a Latini *signum*, *signaculum*, *tropaeum*. U prvim stoljećima kršćanstva taj je znak bio veoma cijenjen kao središnji obred predkršnih obreda. Kao vanjski znak suprotstavljanja monofizitima nastao je običaj utiskivanja znaka križa s dva prsta, a zbog pojave trojstvenih zabluda s tri. I to ne samo na istoku gdje je takav običaj očuvan do danas, nego i na zapadu sve do 12. stoljeća.

Veliki znak križa koji zapadni kršćani danas prakticiraju dokumentiran je u 10. stoljeću kao redovita praksa u nekim samostanima, ali izgleda da je postojao i ranije. U početku se također izvodio s tri ispružena prsta noseći ruku "more Graecorum", tj. odozgo prema dolje i od desna u lijevo. Jedna zapadna crkvena sinoda u 9. st. preporučuje svećenicima: "Kalež i prinos znamenujte ispravnim znakom, to jest, ne kružeći različitim prstima, kao što to mnogi čine, nego s dva stisnuta prsta i njima priključena palca, čime se označava Trojstvo. Taj znak naučite pravilno činiti, a ne drukčije, da biste bilo što mogli blagoslivljati."

⁷ To je propis za svećenike, ali vjerujemo da su i obični vjernici činili upravo tako znak križa što nam potvrđuju i neki dokumenti iz toga vremena.

Vjernici se znamenuju s tri prsta Katedrala u Modeni, 12. st.

⁶ Prijevod preuzet iz: DENZINGER – HÜNERMANN, *Zbirka sažetaka vjerovanja, definicija i izjava o vjeri i čudoređu*, Đakovo 2002., str. 167, br.600.

⁷ PL 96, 1376.

Papa Inocent III. (+ 1216.) poučava kršćane da se "*signum crucis tribus digitis exprimendum est ita ut a superiori descendat in inferius et a dextra transeat ad sinistram = Znak se križa izvodi s tri prsta tako da silazimo odozgo prema dolje i od desna prelazimo na lijevo.*"⁸ Tijekom srednjega vijeka običaj križanja s tri prsta na zapadu je u pučkoj pobožnosti prešao u isključivo križanje otvorenom rukom, a liturgijskom reformom Pija V. u 16. st. zavladała je i liturgijskom praksom.

Najstariji obrazac koji je pratio znamenovanje svetim križem je onaj evanđeoski koji se izgovarao kad se obilježavalo katekumenovo čelo dodajući trojstveni zaziv: *U ime Oca i Sina i Duha Svetoga*, postao je službeni obrazac u karolinško doba. Sv. Augustin govori i o pozdravu u ime Isusovo. Grci obično govore trisveti usklik: "*Sveti Bože, Sveti Jaki, Sveti Besmrtni pomiluj nas!*" Drugi su česti obrasci u latinskoj liturgiji: *Adjutorium nostrum in nomine Domini; Domine labia mea aperies; Deus, in adiutorium meum intende*, te ona koja se često susreće u srednjovjekovnim obrednicima i sačuvana čak i u "Ritalu rimskom": "*Ecce Crucem Domini, fugite partes adverae: vicit Leo de tribu Juda, radix David. Amen!*"⁹

Umjesto zaključka

Dok u Velikom tjednu budemo gledali spasonosni znak Kristove muke i pobjede, dok se na Veliki petak budemo klanjali znaku križa, prisjetimo se što nam to znači i kako su nam kršćani to prenijeli u baštinu. Oživimo svoju vjeru da ćemo postati dionici konačne pobjede i da će se i nama ostvariti Kristova proročka riječ: "*Kad budem uzdignut sve ću privući k sebi*".

I često pridružujmo svoje molitve Crkvi, zaručnici Kristovoj koja u službenoj molitvi časova moli svoga Gospodara:

*"O Kriste, Kralju preblagi,
Ti znakom križa pobjednim
Zaštiti nas od zala svih,
Od opakog obrani nas!" Amen!*

⁸ Usp. *De sacro altaris mysterio*, lib. II., c.45.

⁹ *Rituale Romanum* (iz 1614.), tit. XII., c.2.